

15

”סוף הדרך”

השבועות עברו. המילואים עדיין היו מגויסים בדרום ובצפון, שעכשיו היה בו קור מקפיא. אפילו היריות לא פסקו, ומצב־הרוח בישראל נשאר בסימן קדרות, תסיסה וחרדה רבה. קיסינג'ר המשיך במאמצים שלו להשיג הפרדת־כוחות בין סוריה וישראל, להביא רשימה של שבויי־המלחמה הישראליים בסוריה ולהביא לשיחות ז'נבה בין המצרים, הירדנים ובינינו — לאתר שהסורים הצהירו בדצמבר כי לא ישתתפו. אף־על־פי שלמראית־עין נדמה היה שאנו קרובים לשלום יותר מכפי שהיינו אי־פעם לפני כן, האמת היא שלא אני ולא רוב הישראלים האחרים לא האקנו בחביון־לבנו שנצא מז'נבה ובידינו חווי־שלום, ולא הלכנו לשם באשליות רבות או במצב של עליזים־מתרוננים. אף־על־פי־כן, המצרים והירדנים הסכימו לשבת בחדר אחד אתנו, ודבר זה כשלעצמו היה משהו שמעולם לא ניאותו לו קודם.

שיחות ז'נבה נפתחו ב־21 בדצמבר, וכמו שתשיתי לא הוליכו כמעט לשום מקום. לא היה כל דו־שיח אמיתי בין המצרים ובינינו. אדרבה, מן הרגע הראשון היה ברור בהחלט שהרבה לא השתנה. המשלחת המצרית סירבה בפועל־ממש להרשות להעמיד את השולחן שלה קרוב לשולחן שלנו, והאווירה היתה רחוקה מלהיות ידידותית. ברור היה שהסכם צבאי הוא הכרח למצרים, אבל אנו תפסנו שוב כי לא לשלום הם חותרים. ובכל־זאת, אף־על־פי שהפגישה לא הניבה שום פתרון מדיני, הרי כעבור ימים אחדים, בקילומטר ה־101, נחתם חוזה הפרדת־הכוחות, ואנו הוספנו לקוות שבאיזה אופן שהוא אפשר יהיה למצוא פתרון מדיני. הרי לא ייתכן שהמשיח יגיע עד לקילומטר ה־101 ואחר־כך יתעצל מדי ולא ירצה להמשיך.

ב־31 בדצמבר נערכו אצלנו הבחירות. התוצאות הוכיחו שהארץ אינה להוטת

להחליף סוסים באמצע הנהר, ואף-על-פי שהפסדנו קצת קולות — וכך גם המפד"ל — בכל-זאת יצא המערך כגוש הגדול ביותר. אבל האופוזיציה למערך התחזקה מפני שעששו התאחד כל הימין לגוש משלו. צריך יהיה להרכיב שוב קואליציה, וברור שהרכבתה תהיה מלאכה מפרכת, כי הגוש הדתי, שהיה שותף קואליציוני מסורתי שלנו, הוא עצמו היה מפולג מאד בשאלה מי צריך לעמוד בראשו ומה צריך להיות הקו שלו בזמן הקשה והמסובך הזה.

התחלתי להרגיש בהשפעות הגופניות והנפשיות של החודשים האחרונים. הייתי עייפה עד מוות וכלל לא הייתי בטוחה שבמצב מסוג זה אצליח בכלל להרכיב פעם ממשלה — או שכדאי לי אפילו להמשיך ולנסות. לא די שהיו בעיות מבחוח אבל היו קשיים גם בתוך המפלגה. בתחילת מרס נראה היה לי שלא אוכל להמשיך, ואני אמרתי למפלגה שהענין נגמר. אבל הרעישו אותי משלחות שהפצירו בי שאשנה את דעתי. עדיין היתה אפשרות ממשית מאד שתהיה טוב מלחמה, מאחר שעדיין לא היתה שום הפרדת-כוחות עם סוריה והסורים היו מפירים את הפסקת-האש בלי הרף. ושוב אמרו לי שהמערך יתפורר אם לא אמשיך בתפקדי.

לפעמים נדמה היה לי שכל מה שאירע מאז ה־6 באוקטובר אחר-הצהריים קרה ביום אחד שאין לו סוף — ואני רציתי שיבוא סוף ליום הזה. ציערה אותי מאד התפוררות הסולידאריות בחוג הפנימי של המפלגה. אנשים שהיו בעבר שרים בממשלתי, חברים שאתם עבדתי בשיתוף-פעולה הדוק במשך כל השנים שלי בתפקיד, ושהיו שותפים מלאים בגיבוש מדיניותה של הממשלה, נראה היה כי עכשיו אינם מוכנים לעמוד בפני המטחים של בקורת בלתי-יצודקת, ואפילו של דיבות, שהוטחו נגד דיין, גלילי ונגדי בטענה שאנו שלשחנו — בלי להימלך בדעתם של אחרים — הרהבנו עוז לקבל החלטות מכריעות שהוליכו כביכול למלחמה. התרעמתי גם על הדיבורים חסרי-האחריות על ה"מטבח" שלי שכביכול החליף במידה ידועה את הממשלה בזה ששימש גוף לקבלת החלטות. להאשמה הזאת לא היה שום יסוד שהוא. רק טבעי היה הדבר מצדי שאבקש את עצתם של אנשים שהערכתני את השיפוט שלהם. אולם בשום זמן ובשום אופן לא תפסו אותן התיעצויות בלתי-רשמיות את מקומן של החלטות ממשלה.

ובכל-זאת במשך כל חודש מרס המשכתי במאבק להרכבת ממשלה, אף-על-פי שיותר ויותר התחיל להתקבל הרושם שזוהי משימה בלתי-אפשרית, במיוחד נוכח הדרישות הגוברות לקואליציה "מקיר אל קיר", שגם אני וגם רוב חברי מפלגתי התנגדנו לה יותר מתמיד. ודאי שלא היה זה הזמן המתאים לניסויים מדיניים, ואני לא האמנתי יותר מאשר קודם ביכולת של האופוזיציה לפעול מתוך שיקול-דעת, שכל ישר או גמישות בנסיגנותיה של ישראל להגיע, סוף-סוף, לאיזו שהיא הבנה עם שכנינו. לא רציתי שיעיק על הממשלה יסוד שיסרב לשאת-ולתת — אם, וכאשר, יבוא הזמן — מפני שעמדתו שלילית לגמרי כלפי כל פשרה טריטוריאלית, במיוחד במה שנוגע לגדה המערבית. ידעתי כי מטעמים היסטוריים יש הבדל בין העמדה של האוכלוסייה ביחס לפשרה טריטוריאלית בסיני, למשל,

ובגדה המערבית — אף כי אני עצמי היתה לי תמיד הרגשה שרוב הישראלים יהיו מוכנים לפשרה מתקבלת-על-הדעת גם ביחס לגדה המערבית. אולם ראיתי גם צורך לעצמי לכלול בהודעת הממשלה סעיף האומר שאף כי הממשלה מוסמכת לשאת-ולתת ולהחליט על פשרה טריטוריאלית עם ירדן, הרי לפני שיחתם כל חוזה ממשי תובא השאלה להכרעת העם בצורת בחירות חדשות.

ואז קרו שני דברים: ראשית, דיין התפטר, ואף-על-פי שדיברתי על לבו והוא חזר לממשלה, הרי המשך הסערה סביבו בתוך המפלגה הביא לידי כך שהיא התקרבה במידה מסוכנת לפילוג בשורותיה. נדמה היה שאין אפשרות למצוא נוסחה שתספק את התביעה העקשנית יותר ויותר בשורות המפלגה לפרישתו של דיין ממשדד-הבטחון ובתוך כך לא להניח לסייעת רפ"י שבראשה עמד לצאת מן המערך. היו גם בעיות אחרות: הגוש הדתי, אשר זה שבועות על שבועות לחץ עלינו להרכיב ממשלת אחדות לאומית, החליט פתאום, עקב קשיים פנימיים משלו, שהוא לא יהיה שותף בקואליציה מצומצמת וכי לא יצטרף לממשלתי. פירוש הדבר היה הקמת ממשלת-מיעוט, אבל אני לא ראיתי בזה בעיה רצינית מדי כי תהיה לנו תמיכה של כל מיני מפלגות קטנות בכנסת. השאלה הגורלית באמת, כפי שאני ראיתי זאת, נשארה האפשרות של התפרקות המערך. הצלחתי להרכיב ממשלה שבה שימש דיין שר-הבטחון, אבל הסערה סביבו לא שככה. היא התרכזה עכשיו בדו"ח הביניים של ועדת-אגרנט, שניקה אותו, כאמור, מאחר-כך ריות ישראל לטעויות בשיפוט של אנשי-הצבא ערב המלחמה.

אבל הדין וחשבון לא נכנס לשאלת האחריות הפרלמנטרית או המיניסטריאלית, ודווקא בשאלה זו התבטאה עכשיו דעת-הקהל — הן במפלגה והן מחוצה לה — בתקיפות הגדולה ביותר. רבים בארץ חשבו שלא התנהגו כהלכה עם הרמטכ"ל וכי דיין, בתורת שר-הבטחון, אשם במה שקרה לפחות כמו "דדו", (אולם בלי להעיר בשום פנים על דו"ח-אגרנט, אני רוצה לומר בהקשר זה שניהול המלחמה עצמה על-ידי "דדו" היה מזהיר ולמעלה מכל דופי). היתה מורת-רוח עצומה מיחסו של הדו"ח אל דיין, והרגשות באמת התלהטו מאד.

ככל שהוספתי לשוחח עם חברי על הסיכסוך הנמשך במפלגה וככל שניתחתי אותו לעצמי, כך גברה הרגשתי שלא אוכל עוד להמשיך. הגעתי לנקודה שבה נראה היה לי כי בלי תמיכה מן המפלגה כולה (הרוב היה אתי כל הזמן) לא אוכל עוד לפעול כמנהיגתה. ובא הרגע שבו אמרתי לעצמי: "זה-זה". אני מתפטר ואחרים יצטרכו לנסות להרכיב קואליציה. יש גבול למה שאני יכולה לבלוע, ועכשיו הגעתי לגבול ההוא.

בכל אותם שבועות של דיבורים, ויכוחים ומרירות אין-קץ הייתי מקבלת מכתבים מרגשים ביותר של עידוד ותמיכה מאנשים בכל רחבי הארץ שמעולם לא פגשתי אותם אלא שנדמה היה שהם מבינים מה עובר עלי, אחדים מהם היו היילים פצועים שעודם בבית-החולים; אחרים היו הוריהם של בחורים שנפלג. "היי בריאה. הוי חוקה. הכל יסתדר", כתבו אלי. באמת לא רציתי להכזיב אותם, אבל ב-10 באפריל הודעתי לכניחגות המפלגה ש"נשבר לי".

"המש שנים זה מספיק", אמרתי. "למעלה מכוהי הוא להמשיך ולשאת את הנטל הזה. אני אינני שייכת לשום חוג או סיעה במפלגה. יש לי רק חוג אחד של איש אחד להימלך בדעתו — אני בעצמי. והפעם ההחלטה שלי היא סופית ולא אחזור בי ממנה. אני מבקשת אתכם שלא תנסו להשפיע עלי שאשנה את דעתי משום סיבה שהיא. זה לא יעזור". כמובן, בכל-זאת געשו נסיונות לדבר על לבי שאבטל את החלטתי, אך ללא הועיל. הייתי קרובה לסיים חמישים שנה של שירות לציבור, ובוודאות מוחלטת ידעתי שאני עושה את המעשה הנכון. רציתי לעשותו הרבה לפני כן, אבל עכשיו לא יעזור בי שום דבר, ושום דבר לא עצר בי. הקאריירה המדינית שלי נגמרה.

אף-על-פי-כן הייתי חייבת להמשיך בתפקידי כראש ממשלת-מעבר עד שאפטר יהיה להקים ממשלה חדשה. לפני פרישתי מכהונתי ב־4 ביוני היה ביכולתי, שבח לאל, להודיע בכנסת שהושג הסכם-הפרדה עם סוריה הודות לשירותיו הטובים של ד"ר קסינג'ר. ב־5 ביוני נחתם ההסכם ההוא בז'נבה והשבויים שלנו חזרו. בשבילי חשוב היה במידה שלעולם לא אוכל להביעה במלים שניתן לי לקדם את פניהם בברכה בטובם — אף-על-פי שמספר החוזרים מן השבי היה קטן ממה שקוינו.

ואז הלכתי אני עצמי הביתה, והפעם לתמיד. ראש-הממשלה החדש של ישראל הוא צבר, יצחק רבין, שנולד בירושלים בשנה שבה באנו, מוריס ואני, למרחביה. יש הרבה הבדלים בין דורו לדורי — הבדלים בסגנון, בגישה ובנסיון. וכך צריך להיות, כי ישראל היא ארץ של צמיחה שבה הכל צועד קדימה. אבל ההבדלים האלה הם בעלי-משמעות פחות מקווי-הדמיון.

כמו הדור שלי כך גם דור הצברים הזה יחתר, ייאבק, יעשה שגיאות וישיג הישגים. כמונו גם הם מסורים בלב ונפש לפיתוחה ולבטחונה של מדינת-ישראל ולחלום של חברה צודקת כאן. הם יודעים שכדי שהעם היהודי יישאר עם מוכרחה להיות מדינה יהודית שבה יהודים יכולים להיות כיהודים, לא בחסד ולא כמיעוט. אני בטוחה שהם ינחילו כבוד לעם היהודי בכל אשר הוא ים לפחות ככל שניסונו אנו להנחיל לו. ובנקודה זו הייתי רוצה להוסיף משהו על פירוש הדבר להיות יהודי. לדעתי, אין זה רק ענין של קיום מצוות ומנהגים דתיים. בעיני, להיות יהודי פירושו, ותמיד היה פירושו, גאווה על השתייכות לעם ששמר על זהותו הנבדלת במשך יותר מ־2,000 שנה, על כל הכאב והעינויים שנגרמו לו. אלה שלא יכלו לעמוד בכך וניסו להתנער מיהדותם עשו זאת, אני סבורה, על חשבון זהותם הכסיתית. הם רוששו את עצמם במידה מעוררת חמלה.

אינני יודעת איזה צורות ילבשו מנהגי היהדות בעתיד ואינני יודעת כמה יהודים יתנו ביטוי ליהדותם, בישראל ומחוצה לה, בעוד אלף שנה. אבל אני יודעת שישראל איננה סתם איוו ארץ קטנה ונצורה שבה שלושה מיליוני אדם מתאמצים קשה להחזיק מעמד; ישראל היא מדינה יהודית שבאה לעולם פתוצאה מן הכיסופים, האמונה ועו-ההחלטה של עם עתיק. אנו היושבים בישראל הננו חלק בלבד מן הלאום היהודי, ואפילו לא חלקו הגדול ביותר, אבל משום

שישראל קיימת השתנתה ההיסטוריה היהודית לעולמים, ולפי הכרתי העמוקה ביותר מעטים כיום הישראלים שאינם מבינים את מלוא אחריותם ההיסטורית כיהודים. אשר לי, חיי התברכו בהרבה ברכות. לא די שזכיתי לראות בלידתה של מדינת-ישראל אלא גם ראיתי אותה מקבלת וקולטת בהצלחה המונים של יהודים מכל פינות תבל. כאשר באתי לארץ הזאת ב־1921 מנה היישוב העברי בה 80,000 נפש וכניסתו של כל יהודי היתה תלויה במתן רשיון נטעם ממשלת-המנדט. עכשיו אנו מונים למעלה משלושה מיליונים, שמהם למעלה ממיליון הם יהודים שהגיעו לארץ מאז הוקמה המדינה בתוקף חוק-השבות של ישראל, חוק שנותן ערובה לזכותו של כל יהודי להתישב כאן. אני גם אסירת-תודה על שאני חיה בארץ שתושביה למדו איך להוסיף ולחיות בים של שנאה בלי לשנוא את מבקשי-נפשם ובלי לנטוש את חזון השלום שלהם. אמנות גדולה היא ללמד זאת, ואין לזה מירשם בשום מקום. זהו חלק מאורח-החיים שלנו בישראל. ולבסוף, הייתי רוצה לומר שמוזמן שבאתי לארץ-ישראל כאשה צעירה היינו נאלצים לבחור בין מה שמסוכן לנו יותר ובין מה שמסוכן לנו פחות. היו זמנים שבהם עמדנו כולנו בפני פיתוי להיכנע ללחצים שונים ולקבל הצעות שאולי תבטחנה לנו קצת שקט להודשים אחדים, או אולי אפילו לשנים אחדות, אלא שתוכלנה להוליד אותנו בסופו של דבר רק אל סכנה גדולה עוד יותר. תמיד עמדה בפנינו השאלה: "איזו היא הסכנה הגדולה יותר?" ועדיין אנו נמצאים במצב הזה, או אולי במצב חמור עוד יותר. העולם הוא קשוח, אנוכי וחמורני. הוא אטום מלהרגיש בסבלותיהן של אומות קטנות. בימינו אפילו הממשלות הנאורות ביותר, דמוקרטיית שבראשן עומדים מנהיגים הגונים המייצגים אנשים יפים והגונים, אינן נוטות ביותר לתת את הדעת על בעיות של צדק ביחסים בינלאומיים. בזמן שאומות גדולות מסוגלות להיכנע לסחטנות והחלטות מתקבלות על בסיס עסקי-פוליטיקה של המעצמות הגדולות, אי-אפשר לדרוש מאתנו תמיד שנקבל את עצתן, ולכן צריך שיהיו בנו היכולת והאומץ להוסיף ולראות את הדברים כמו שהם באמת ולפעול על-פי האינסטינקטים היסודיים ביותר שלנו לשמירת-עצמנו. לכן לשואלים: "מה יהיה הסוף?" עדיין יש בפי רק תשובה אחת: אני מאמינה שיהיה לנו שלום עם שכנינו, אבל אני בטוחה שאיש לא יעשה שלום עם ישראל חלשה. אם ישראל לא תהיה חזקה, לא יהיה שלום.

חזון העתיד שלי? — מדינה יהודית שבה המוני יהודים מכל פינות תבל מוסיפים להתישב ולבנות; ישראל הקשורה במאמץ של שיתוף-פעולה עם שכנותיה למען כל עמי האיזור הזה; ישראל שתוסיף להיות דמוקרטיה פורחת וחברה העומדת על יסודות איתנים של צדק ושוויון חברתי.

ועכשיו נשארה לי רק השאיפה הזאת: שלעולם לא יאבד לי הרגש שאני אסירת-חוב על כל מה שניתן לי מוזמן שנודע לי לראשונה על הציונות בחדר קטן ברוסיה ועד למחצית-המאה של חיי כאן, במקום שראיתי את חמשת נכדי גדלים כיהודים בני-חורין בארץ שהיא שלהם. אל יהיו לשום איש בשום מקום ספקות בנידון זה: ילדינו, וילדי ילדינו, לעולם לא יסתפקו בפחות מזה.